

De toekomst van archieven van kunstenaars, particuliere verzamelaars, culturele instellingen en bedrijven

Met elkaar beheren kunstenaars, culturele instellingen en bedrijven een verscheidenheid aan archieven, vaak verweven met collecties. Dit veld is groot, onoverzichtelijk en versnipperd. Hoeveel van dit archiefmateriaal kan de Archiefcollectie Nederland aan? Als we te veel bewaren, rijzen de kosten de pan uit. Bewaren we te weinig, dan komt het culturele geheugen in gevaar.

In januari 2016 liet het Letterkundig Museum trots weten dat het privéarchief van schrijfster en dichteres Annie M.G. Schmidt (1911-1995) aan het museum was geschonken door haar zoon Flip van Duijn. Het archief bevat onder meer de brieven die Schmidt aan haar moeder schreef (circa 185) en aan haar man Dick van Duijn (zo'n 280), de scripts voor de series *Pension Hommeles* en *Ja zuster, nee zuster* en literaire prijzen. Daaronder bevindt zich ook de Hans Christian Andersenprijs, die Schmidt in 1988 ontving uit handen van de Zweedse jeugdboekenschrijfster Astrid Lindgren. Dit privéarchief werd belangrijk genoeg bevonden om op te nemen, maar het lot van vele andere kunstenaarsarchieven, archieven van privé-verzamelaars en van culturele bedrijven of instellingen – particuliere archieven – is doorgaans minder rooskleurig.

Particuliere archieven juridisch vogelvrij

Juridisch gezien zijn particuliere archieven en verzamelingen vogelvrij, anders dan de overheidsarchieven, waarop de Archiefwet 1995 van toepassing is. Deze wet bepaalt dat overheden en overheidsinstellingen hun archiefstukken die niet voor vernietiging in aanmerking komen binnen twintig jaar moeten overhevelen naar een publieke archiefbewaarplaats. Voorbeelden van zulke archiefbewaarplaatsen zijn het Nationaal Archief, de Regionale Historische Centra en de gemeentelijke archieven. Met particuliere archieven en collecties kan de eigenaar of erfgenaam doen wat hij wil: bewaren of vernietigen, ongeacht de omvang of kwaliteit van het archief. Maar zodra een particulier archief wordt overdragen aan een archiefbewaarplaats van de overheid, gelden voor dat archief/die verzameling de bepalingen van de Archiefwet. Zo valt de collectie van het voormalige sectorinstituut Nederlands Muziek Instituut sinds de fusie met het Haags Gemeentearchief onder de Archiefwet, met name wat betreft bewaring en beschikbaarstelling. Omgekeerd vallen collecties van de verzelfstandigde rijksinstellingen, zoals het Rijksarchief voor Nederlandse Architectuur en Stedenbouw, nu opgenomen in Het Nieuwe Instituut, met tekeningen, foto's, affiches en maquettes uit de archieven en verzamelingen van Nederlandse architecten en stedenbouwers,

niet onder de Archiefwet.¹ Datzelfde geldt voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD), dat de archieven van Bart van der Leek, Piet Mondriaan en nog zo'n 700 andere beeldend kunstenaars en vormgevers, kunstcritici, kunsthandelaren, verzamelaars en restauratoren beheert.

Overheidsarchieven hebben het recht een aangeboden particulier archief (schenking of bruikleen), of delen daarvan, te weigeren. Dat geschiedt aan de hand van een acquisitieprofiel. De overheidsarchieven gaan ook, en steeds vaker, zelfstandig op zoek naar voor hen interessante particuliere archieven.

Als particuliere archieven terechtkomen bij een door een overheid gesubsidieerde museum of bibliotheek geldt de Archiefwet niet. Een subsidierelatie als zodanig maakt van de instelling immers geen overheidsorgaan. Verschillende musea beheren (delen van) persoonlijke archieven. Denk aan het Centraal Museum, dat de documentatie kreeg die mevrouw Schröder had verzameld over het werk van Gerrit Rietveld, bestaande uit meubel-, architectuur- en typografische ontwerpen, correspondentie, foto's en literatuur. Of aan het Nederlands Fotomuseum, dat net als het Maria Austria Instituut de negatievenarchieven van fotografen beheert. Beeld en Geluid bezit een groeiende collectie van meer dan een miljoen uur aan radio, televisie, film en muziek, meer dan een miljoen foto's en duizenden objecten uit de mediageschiedenis van Nederland. EYE daarentegen richt zich op films die met elkaar de hele filmgeschiedenis omspannen en verzamelt bovendien filmgerelateerde collecties zoals foto's, affiches, soundtracks, apparatuur en papieren archieven van filmmakers, scenaristen en critici, filmorganisaties en -bedrijven. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam heeft een zeer divers verzamelgebied, variërend van het archief van Arnon Grunberg tot de geschiedenis van de podiumkunsten: muziek, toneel, dans, circus, cabaret, opera, operette, mime en poppenspel.

Er zijn dus archiefinstellingen die museumobjecten beheren, maar er zijn ook musea en bibliotheken die archiefobjecten beheren. In dat opzicht is de scheidslijn tussen beide typen instellingen vervaagd. De (juridische) positie van de particuliere archieven verschilt echter wel →

aanzienlijk en daarmee ook de ontsluiting en toegankelijkheid, die in instellingen die rechtstreeks onder de Archiefwet vallen gewaarborgd zijn, maar anders niet.

Aandacht voor particuliere archieven

In de afgelopen 25 jaar zijn er verschillende pogingen geweest particuliere archieven een steviger positie in publieke archiefbewaarplaatsen te geven. Het Convent van Rijksarchivarissen beschouwde aan het begin van de jaren negentig opname van particuliere archieven in overheidsarchieven van groot belang met het oog op cultuurbehoud en bepleitte afstemming van acquisitie. Wat later deed het inmiddels opgeheven Centraal Register Particuliere Archieven een vergeefse poging het register (en voorkomende werkzaamheden) te laten opnemen in de Archiefwet 1995. Deze initiatieven, die er mede toe leidden dat thans circa een kwart tot de helft van de openbare archiefbewaarplaatsen is gevuld met niet-overheidsarchieven², kwamen uit de archiefwereld zelf; vanaf 2003 hamert de culturele sector, bij monde van de Raad voor Cultuur, op een integrale beleidsvisie op overheids- en particuliere archieven. In 2010 wijst de Raad op de verantwoordelijkheid van de cultuurminister om ervoor te zorgen dat er via de archieven een evenwichtig beeld van de Nederlandse samenleving wordt gecreëerd. De aanwijzing van relevante particuliere archieven moet dan ook zorgvuldig plaatsvinden, stelt de raad. De afgelopen jaren staan particuliere archieven andermaal in de aandacht, opnieuw aangezwengeld door de archiefwereld zelf. Op initiatief van twaalf collega's van grote bewaarplaatsen is de projectgroep Particuliere archieven op de kaart (PAK) geformeerd, om inzicht te verkrijgen in wie wat

verzamelt (zie het artikel van Roosje Keijser en Frank de Jong in deze *Boekman*). Welke archieven zouden er moeten worden geworven om een bijdrage te leveren aan een verantwoorde Archiefcollectie Nederland? De inventarisatie werd in concreto uitgevoerd door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Utrechts Archief, het Katholiek Documentatie Centrum, het RKD en het Nationaal Archief; het project kwam tot stand met subsidie van Archief 2020.³ Tijdens een bijeenkomst in april 2016, georganiseerd samen met het al langer bestaande Platform Particuliere Archieven, dat is aangehaakt bij het Nationaal Archief, was een van de workshops gewijd aan cultuur. De opbrengst van die workshop waaierde breed uit en liep van kunstenaarsarchieven tot theater-, letteren- en muziekarchieven, en amateurkunstarchieven, maar ook archieven over jeugdcultuur, de Hells Angels en Satudarah. Sindsdien zijn er meters gemaakt en heeft het PAK een groslijst van particuliere archiefvormers in Nederland opgesteld waarmee de archiefinstellingen aan de slag kunnen, in samenspraak met de culturele sector om de lijst aan te vullen en te valideren en met andere archiefinstellingen om de taken te verdelen.

Quo vadis?

Particuliere archieven zijn dus actueel, maar het veld is groot, onoverzichtelijk en versnipperd, inclusief het culturele, dat niet alleen (*digital born*) beeldende en podiumkunsten omvat, letteren en amateurkunsten en cultuureducatie, maar ook het cultureel erfgoed, zoals musea, monumenten, landschappen en archeologie. Het veld van media en entertainment is redelijk overzichtelijk, met uitgeverijen (papier, muziek), kranten, omroepen, websites en blogs, filmmakers en -instellingen, fotografie en (ruim 800) festivals. Tot slot is er de creatief-zakelijke dienstverlening, waarin het gaat om design, met (landschaps- en binnenhuis)architectuur, (industriële) vormgeving, mode en games. Er zijn dus heel veel kunstenaars en particuliere archieven die met elkaar een zeer grote verscheidenheid aan belangrijke archieven beheren. En dankzij de explosieve groei van de culturele sector in de tweede helft van de 20ste eeuw, neemt ook het aanbod van archieven, die niet zelden verweven zijn met collecties, toe.

Een kwart tot de helft van openbare bewaarplaatsen is gevuld met niet-overheidsarchieven

De uitdagingen zijn complex en vergen flinke investeringen, qua menskracht, tijd en geld, zowel op het gebied van acquisitie, ontsluiting en registratie, als van digitalisering en presentatie. Digitale informatie zorgt voor talrijke uitdagingen omdat data (van kunstwerken tot documentatie) zich niet probleemloos van oude dragers laten verwijderen en op eigentijdse dragers laten overzetten. Ook beheer en behoud zijn arbeidsintensief. Aan de archiefinhoud kleeft namelijk niet zelden een restauratiebehoefte. Actieve samenwerking met de mensen, instellingen en bedrijven die archieven vormen, is daarmee onontkoombaar, innovatieve manieren van omgang met archieven zijn noodzakelijk. Het doel is uiteindelijk ervoor te zorgen dat het erfgoed (her)gebruikt kan worden, door kunstenaars, onderzoekers en geïnteresseerden.

Alle archieven fysiek bij elkaar brengen is *out of time*. Het is zinvoller archiefstukken te taggen, met een verwijzing naar de vindplaats, dan te verwerven. Privéverzamelaars en kleine archieven verklaren daarmee hun archief wel toegankelijk, *on demand*.

Het is onlogisch, vermoedelijk onhaalbaar en volgens sommigen zelfs onwenselijk alle particuliere archieven onder de werking van de Archiefwet 1995 te brengen. Een centraal register naar voorbeeld van het Nationaal Ontwerp Archief – het register voor vormgevingsarchieven, ondergebracht bij Het Nieuwe Instituut – en aansluitend bij de wensen van de projectgroep Particuliere archieven op de kaart, ligt voor de hand. De vooronderstelling dat alles op het internet is te vinden waardoor een centraal register overbodig is, gaat niet op. Het internet is daarvoor veel te instabiel en onbetrouwbaar: vandaag is de informatie beschikbaar, morgen is zij verdwenen.

Wellicht is ook inspiratie te vinden in Vlaanderen, waar de Vlaamse overheid in 2012 de oprichting van het Vlaams Instituut voor Archivering (VIAA) instigeerde om te voorkomen dat er cultureel erfgoed verloren zou gaan als gevolg van de grote achterstand op het gebied van digitalisering, duurzaam digitaal bewaren en digitaal toegankelijk maken van dat erfgoed. In de eerste fase heeft VIAA zich toegelegd op de digitalisering van historische audiovisuele archieven van omroepen en erkende en gesubsidieerde cultureel-erfgoedinstellingen.

Daarnaast wordt de doelgroep steeds verder uitgebreid met domeinen waarin de noden hoog zijn, zoals de stadsarchieven en podiumkunstenorganisaties.

Er bestaat een groot spanningsveld tussen enerzijds de wettelijk afwezige bewaarplicht van veel particuliere archieven en anderzijds de stortvloed aan informatie die in de archieven ligt opgeslagen: veel kwantiteit, wisselende kwaliteit. En hoeveel archieven kan de Archiefcollectie Nederland aan? Als er te veel wordt bewaard, worden huidige en toekomstige generaties opgezaald met een informatie-*overload* en een grote, structurele kostenpost voor het beheer en behoud van onafzienbare kilometers papier en petabytes aan digitaal archief. Als we te weinig bewaren, kunnen de ontwikkeling en geschiedenis van een cultureel vakgebied niet meer worden onderzocht, noch van cultureel Nederland. Archieven vormen immers de vensters op ons verleden; zij belichten facetten die raken aan de verschillende culturele identiteiten in het land en die zich voor een deel onttrekken aan de radar van het overheidsbeleid, of die dat beleid nuanceren. ●

Noten

- 1 De collectie architectuurarchieven valt met ingang van 2017 daarentegen wel onder de Erfgoedwet die sinds juli 2016 van kracht is.
- 2 Met dank aan Riemer Knoop voor deze informatie.
- 3 Project Archief 2020, afgesloten per 31 december 2016, beoogde samenwerking in de archiefsector en alle lagen van het openbaar bestuur om te komen tot toekomstbestendige, duurzame, digitale, kwalitatieve en openbaar toegankelijke (overheids)informatie. De antenne was maar in beperkte mate gericht op particuliere archieven.

The Imperial Bio, de reisbioscoop van Jean Desmet, met rechts zijn luxueuze woonwagen, op de Grote Markt in Groningen, mei 1908

Julien 't Felt: affiche speciaal ontworpen voor de filmvertoningen in Cinema Parisien in Rotterdam, 1909

Met de opening van het EYE Collectiecentrum in Amsterdam-Noord in 2016 heeft de EYE-collectie voor het eerst in 70 jaar op één locatie onderdak gekregen. Alleen de verzameling brandgevaarlijke nitraatfilms uit de periode 1895-1950 blijft buiten het depot opgeslagen.

De films, foto's, affiches, (pre)cinema-apparaten, toverlantaarnplaatjes, soundtracks en bladmuziek, papieren archieven van filmmakers en de boeken over film vormen de basis voor het grootste deel van de activiteiten van EYE. De collectie van EYE omspannt de gehele filmgeschiedenis: van de eerste films van de gebroeders Lumière tot en met de nieuwste digitale producties. In de depots van EYE ligt ruim 60 miljoen meter film opgeslagen. Bij elkaar ruim 40.000 Nederlandse en internationale filmtitels. Binnen de collectie neemt de verzameling van filmdistributeur Jean Desmet een bijzondere plaats in.

Filmpionier Jean Desmet (1875-1956) stond aanvankelijk op kermissen met draaiorgels, een Rad van Fortuin en andere attracties. In 1907 introduceerde hij zijn Imperial Bioscope, de grootste en mooiste reisbioscoop uit zijn tijd. Hij voorzag dat bioscopen de toekomst hadden en opende in 1909 zijn eerste vaste bioscoop, Cinema Parisien in Rotterdam. Een jaar later begon hij op de Nieuwendijk in Amsterdam een tweede Cinema Parisien. De Amsterdamse vestiging werd ook het kantoor van zijn Internationaal Filmverhuur- en Verkoopkantoor Jean Desmet.

Luchien Nonguet, *L'obsession d'or*
(Een visioen van rijkdom), 1906

Dat Desmet een man was die letterlijk alles bewaarde, is een groot geluk voor filmhistorici. De erven-Desmet schonken in 1957 het volledige archief en de complete inventaris van Desmets bedrijf aan het toenmalige Filmmuseum. Tussen de ruim 900 films die in de jaren tien van de vorige eeuw werden vertoond, bleken tientallen films te zitten die onbekend of verloren gewaand waren. Behalve het bedrijfsarchief omvat de Desmet-collectie 1.000 film- en bioscoopaffiches, vele honderden foto's en het complete interieur van de Amsterdamse Parisienbioscoop. De Desmetcollectie werd in 2011 toegevoegd aan de Unesco Memory of the World Register. ●

Tentoonstelling *Jean Desmets droomfabriek: de avontuurlijke jaren van de film (1907-1916)*, EYE Filmmuseum 2014-2015
© Studio Hans Wilschut

Handkar met reclame voor de Rotterdamse bioscoop Cinema Parisien, waar Eduard Schnedler Sørensen's film *Dødsspring til hest fra cirkuskuplen (Het groote circusdrama)*, 1912, wordt vertoond

Herbert Brenon, *Absinthe (De drankduivel)*, 1913, 2 filmbeelden en affiche (104×72cm)

Tekststroken ter promotie van de films *Streets of New York (De geheimen eener wereldstad)*, 1913, en *V dni Getmanov (Hoofdman Nicolajeff)*, 1911 (31×84cm)